

A FÖLDRAJZI NEVEKET ALKOTÓ SZÓKINC SRŐL

Írta: INCZEFI GÉZA

A földrajzi nevek köznevekből és személynvevekből állanak [1]. Ezek képezik a földrajzi nevek szókinsét, és ennek számbavétele a földrajzi nevek nyelvtanának egyik feladata. Némileg közel járunk vele a tipológiához, de mégis éles határt vonunk e kettő között azért, hogy itt a nevek egyes elemeit egymástól elszigetelten vizsgáljuk, mint a terület „névkinsét”. Számba vesszük, hogy melyek a földrajzi neveket alkotó köznevek és személynvevek, mekkora az a szókins, amelyet vidékünk névalkotásra felhasznál, és mi az elszigetelt elemek szerepe a névadásban. A tipológiában ezzel szemben — elgondolásunk szerint — azt tűzzük magunk elé célul, hogy területünk egyes névtípusait bemutassuk, azok megterhelését felmérjük, és ezzel a terület névadását jellemezzük, amely más területtel való összehasonlítási alapul is szolgálhat [2]. Mindezt a típusok és nem az elemek vizsgálata útján érhetjük el. A szókinsben a név elemeit szétbontva tekintjük át, a tipológiában viszont nem elszigetelve, hanem egymáshoz való viszonyukban és a névtípusoknak a névadásban való súlyukban tárgyaljuk.

1. A FÖLDRAJZI NEVEKET ALKOTÓ KÖZNEVEK

E köznevek *tárgykörük* szerint igen sokfélék. Egy részük fogalmi tartalma közvetlenül a területhez kapcsolódik (*árok, tó, völgy*), mások csak közvetve vonatkoztathatók a földre (*csősz, kereszt, répa*), de olyanok sem ritkák, amelyek fogalmi köre a földdel kapcsolatba sem hozható, vagy igen laza összefüggés fedezhető fel (*tyúkól, vaskapu*). Ezek szerint a földrajzi neveket alkotó közneveknek három csoportját különböztethetjük meg: földrajzi fogalmak nevei, a földdel kapcsolatos fogalmak nevei és más fogalmak jelölői. A névadás természetéből következik, hogy a két első fogalmi körbe tartozó köznevek súlya a legnagyobb a névadásban, a harmadiké pedig csak kisebb jelentőségű. Azonban ez a szabály a két kategória minden egyedére nem alkalmazható, mert több olyan nevünk van, amely például a földművelés vagy az állattartás tárgyköréből való, mégis csak kisebb jelentőségű a névadásban. De e két csoportnak van egy olyan törzsállománya, amely neveink legtöbbjének alkotója. Tekintsük át neveinket névalkotó értékük sorrendje szerint.

A földrajzi nevekben előforduló közneveknek a nevek alkotásában való részvétele igen különböző. Nagy számban vannak olyan köznevek, amelyek csupán egy vagy két földrajzi név alapjául szolgálnak, tehát a vitalitásuk igen csekély. A gyűjteményben 122 olyan köznév szerepel, amely csak egy alkalommal fordul elő a földrajzi nevekben. Ezek főbb jelentéscsoportjai: *foglal-*

kozások nevei: árendás, baka, csősz; *tárgyak, anyagok nevei:* butykos, kenyér, kő, vaskapu; *állatok nevei:* bivaly, bornyú, borz, csirke, egér, féreg, göböl, hal, macska, marha, méh, róka, tehén, veréb; *a föld és a földművelés nevei:* árpa, dűlő, eper, gyöp, homok, ingó, kő, répa, tőke, zsombék; *az állattartás nevei:* állás, itató, tiltó; *építmények nevei:* góré, gunyhó, kereszt, malom, pince, rampa, rév, sörház, templom, tyúkól, vendégfogadó; *a víz környéke és térszín-nevek:* átvágás, folyó, kút, part, sás, ser, sulyom, szakadás, völgy; *fák, erdők nevei:* kerek, eresztvény, szil, szilvás; *települések nevei:* helység, telep, ülés; *nemzetnevek:* cigány, orosz, rác, török, zsidó; *tulajdonságok nevei:* dög, dög-lött, görbe, horgas, holt, jó, legújabb, rongyos, rossz, sovány, vak. Nem részletezzük tovább e csekély hatóerejű közneveket, hanem csak a termékenyeket mutatjuk be teljes számban.

Az összes köznevek száma 255, és ezek 1134 nevet alkotnak. Az 1–3 nevet alkotó köznevek száma 181, amely 303 név alapjául szolgál. Ezzel szemben a „termékeny”, 4–50 nevet alkotó köznevek száma 74, és ezek 831 nevet alkotnak. Ezek számbavétele azzal a tanulsággal jár, hogy csak nagyon kis számú közszót használnak e vidéken, és azzal újra és újra neveket alkotnak. E feltűnően csekély számú, de nagy használati értékű nevek jelentősége messze meghaladja a csupán 1–3 nevet alkotó köznévét, és a vizsgált terület földrajzi neveinek törzsszókinsét képezi.

A köznevek értéksorrendje a velük alkotott nevek számának jelölésével a következő: ér (50), nagy (45), halom (44), hát (40), kis (35), töltés (32), sziget (24), rét (21), tó (20), fok (19), út (18), szent (17), új, tanya (16), hegy (15), föld, csárda, sík (13), szél, város (12), legelő (11), temető, ígás, hajlás, biberés (10), belső, nyomás, telek, fenék, kaszáló, ház (9), rákos, porond, határ, külső, kákás, falu (8).

Fogalmi csoportokba rendezve kiviláglik a leggyakrabban használt köznevek megoszlása: *vízrajz:* ér (50), tó (20), fok (19), sík (13), sziget (24); *a felszín, föld nevei:* halom (44), hát (40), rét (21), föld (13), fenék (9), porond (8), töltés (32); *tulajdonságfogalmak:* nagy (45), kis (35), új (16); *építmény, temető, út:* út (18), tanya (16), csárda (13), ház (9), temető (10); *szőlőművelés:* hegy (15); *helyzetviszonyítás:* szél (12), belső (9), külső (8); *település:* város (12), falu (8); *állattartás:* legelő (11), ígás (10), telek (9); *mezőgazdaság:* nyomás (9), kaszáló (9), biberés (10); *alakmeghatározás:* hajlás (10); *egyéb:* erdő (10), szent (17).

A leggyakoribbak között feltűnően sok a vízrajzi vagy vízzel kapcsolatos név (ér, sziget, rét, tó, fok) és a térszínformák nevei (halom, hát, töltés), amelyek arra mutatnak, hogy a természetes szemléleten alakuló névadás uralkodó a mi területünkön. A sokszor előforduló köznevek a névalkotás alapvető fogalmait jelölik általában. Az 1–3 nevet alkotó közszavak alkalmi megjelölésekben fordulnak elő, amelyek nem e vidék jellegzetességeinek fogalmi köréből valók. Mégis van közöttük néhány olyan szó is, amelynek nagyobb szerepét várnánk. Így feltűnő, hogy a gyakori állatnevek (macska, veréb, hal, róka), az állattartás nevei (állás, itató, tiltó), a vízinövények nevei (sás, sulyom) itt csak ilyen kis súllyal szerepelnek a névadásban. A *homok*, *semlyék* azért ritka, mert nem jellegzetessége e tájnak, illetőleg más szóval fejezik ki e fogalmat. A Maros partján levő homoklerakodásnak itt *porond* a neve, ezért különös, hogy egy kihalt nevünkben a *homok* szó elfordul (Homokhalom), és valahová a Maros partjára lokalizálható. Lehet, hogy nem is népi név, hanem a hivatalok elnevezése. Feltűnően gyakori a *bibere* szavunk, amely az új nő-

vény sikerével magyarázható [3]. A névalkotók között néhány kihalt köznév is található: *eresztvény*, *kerek* 'erdő', *bibere*, *gyűrű*, *lúcs*, *tömpös*. Néhány nevünk idegen közszót őriz: *Velnök*, *Buják*, *Dál(?)*, *Meje(?)*, *Pana*, *Páskom*.

Még megemlítem, hogy kísérletképpen összehasonlítottam dolgozatom közneveit legutóbb megjelent, az ország különböző és egymástól távolieső vidékeiről szóló dolgozatokkal. Ezek a Dél-Dunántúlról REUTER CAMILLO: Magyaregregy helynevei [4], a Hajdúságból H. FEKETE PÉTER: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára [5], a Szigetközben KÁZMÉR MIKLÓS: Alsó-Szigetköz földrajzinevei [6] című dolgozatok. E futólagos összevetésből [7] is kiviláglik annyi, hogy mind a négy dolgozatban csak a legáltalánosabb földrajzi köznevek közösek, mint *erdő*, *kút*, *rét*, *víz* stb., de ezek megterhelése is más. A mi dél-alföldi területünkhöz szókincs tekintetében a legközelebb áll a Hajdúság, mert több olyan névalkotó szavunk közös, amely a másik két (más jellegű) vidéken nincs meg: *ugar*, *szállás*, *zugoly*, *zsombék* stb. De ezek mellett mindegyik vizsgált vidéknek megvan a sajátos földrajzi szókincse is, amely másutt nem található meg, például *Magyaregregyen*: almás, csörge, zuhogó; *Hajdúböszörményen*: laponyag, nyíladék, szénázó; *Alsó-Szigetközben*: öntés, baromlő, déllő, csucska; *Makó vidékén*: haptató, halesz, bánom, sík. A teljes magyar földrajzi névgyűjtemény elkészülte után derül majd fény ezekre a fontos névföldrajzi kérdésekre, amelyek nagyon tanulságosak lesznek a névtudományon kívül a nyelvtudomány más ágaira is.

2. A FÖLDRAJZI NEVEKET ALKOTÓ SZEMÉLYNEVEK

A személynevek egymagukban vagy köznévvvel való összetételben alkotnak földrajzi neveket. Minőségüket tekintve lehetnek *keresztnevek* (Péter, Kornél), *családnevek* (Baranyi, Pap) és *szentek nevei* (Margita, Szentlőrinc). A keresztnevek viszonylag kevés nevet alkotnak a családnevekhez képest. Hat keresztnév (Kingéc, Panna, Fül~Föl Földeákban, Dániel, Piros, Dezső) 23 földrajzi név alapjául szolgál, öt szentnév (Kalára, Margita, Szentlászló, Szentlőrinc, Szentmiklós) pedig 36 földrajzi nevet alkot. Ezzel szemben a családnévi eredetű nevek száma meglehetősen nagy, 72 családnév 187 földrajzi név alkotója. Számításunk azonban csak hozzávetőleges lehet, mert egyes nevekről nem lehet eldönteni, hogy családnevek vagy keresztnevek-e (Mikócsa, Miklós), továbbá több ragadványnév is van személyneveink között (Guvadt, Szemes), ezeket a családnevek közé számítottam. A személynevek lehetnek egyszerűek (Kopjás), de keresztnév vagy családnév köznévvvel összetapadva is jelölt személyt (Földeák, Kunfarkas), néha pedig családnév keresztnévvvel együtt található földrajzi neveinkben: Nagy István ~ Pista, Szabó András, Tari János.

A családnevek a következő csoportokat alkotják: *keresztnévi eredetűek*: Ágoston, Bartal, Dániel, Jakab, Kollár, Mikócsa, Péter, Vince; *tulajdonság jelölői*: Balog, Gacsiba, Guvadt, Nagy, Szömös; *valahová való*: Baranyi, Diószegi, Gréczi, Pallagi, Tari (vö. *Tar* község Heves megyében, Hsnt. 1944); *foglalkozást jelöl*: Borsos, Gajdos, Gubás, Halász, Ködmönös, Meszes, Szabó, Szapános, Szántó; *tárgyat jelöl*: Tézsla; *nemzetiségek neve*: Görög, Német; *méltóságnév*: Bán; *fém neve*: Vas; *állatnév*: Farkas; *növénynév*: Círók; *nem kategorizálható nevek*: Ardics, Bod, Buják, Döbörccsök, Goszpodii, Karabuka, Kúsz, Lele, Makó, Porgány, Vetye.

A személynevek szerepe a névadásban szintén igen különböző, egyesek több, mások pedig csak egy-két földrajzi név alkotói. Tekintsük át őket érté-

kük, súlyuk sorrendjében. Itt is a név után jelöljük a velük alkotott nevek számát: Kalára, Lőrinc (13), Jángor, Lele (11), Gencs (10), Bogdány, Makó (9), Mikócsa (7), Batida, Baranyi, Goszpodi, Porgány (6), Ardics, Gacsiba, Hajdova, Vetye (5), Kingéc, Kollát (4), Ágoston, Gajdos, Máma, Papp (3), Döbör-csök, Jakab, Korondé (?), Vas (2); Bartal, Borsos, Bója, Gréci, Piros, Sándor, Szántó, Szappanyos stb., összesen 40 személynév csak egy-egy földrajzi névben van meg.

Mindezekből a közneveknél tapasztaltakhoz hasonló tanulságot vonhatunk le. Csak nagyon kevés személynév termékeny névalkotó, mert mindössze 32 névből keletkezett 2–13 földrajzi név, ezzel szemben 40 név csak egy-egy földrajzi név alkotója. Más tanulságot abban látok, hogy értéksorrendjük nem a település nagyságától függ, amelyet jelölnek, mert *Makó* város neve csak a negyedik helyen található, *Lele* viszont második; leghatékonyabb névalkotó a két szentnév: *Kalára*, *Lőrinc*. Az értéksorrend egy-két kivételtől eltekintve (Karabuka) azt mutatja, hogy a 13–2 indexszámú nevek régebbiek, az egyszer előforduló nevek pedig újak, legfeljebb 100–200 évesek. Ez érthető, mert a régi nevekből hosszú életük folyamán nagy névcsaládok alakulhattak.

JEGYZETEK

- [1] Ez a tanulmány részlet a szerzőnek „Makó vidéke földrajzi neveinek névtudományi vizsgálata” című kéziratot dolgozatából.
- [2] LŐRINCZE LAJOS, Földrajzi neveink élete.
- [3] Vö. INCZEFI: MNy. LIX, 68–71.
- [4] Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32, Bp. 1961.
- [5] MNyTK. 102, Bp. 1959.
- [6] MNyTK. 95, Bp. 1957.
- [7] Az egész országra kiterjedő gyűjtemények elkészülte előtt nem lehet ezzel a kérdéssel behatóbban foglalkozni.

О СЛОВАХ, СОСТАВЛЯЮЩИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ НАЗВАНИЯ

Г. Инцефи

Автор статьи изолированно рассматривает отдельные элементы географических названий окрестности города Мако. Сначала он учитывает нарицательные имена, составляющие географические названия, потом те элементы, которые произошли от личных имён и указывает на частотность употребления каждого элемента. В отношении нарицательных и личных имён было установлено автором, что количество тех слов, которые служат для образования новых географических названий, очень невелико. В результате статистических исследований автор устанавливает, что с помощью 255 нарицательных имён образовано 1134 географических названия, и в этом числе 74 самых употреблённых нарицательных названия создаёт 831 географическое название.

Подобные результаты получаются и в отношении личных имён.

ÜBER DEN WORTSCHATZ DER ON

von G. INCZEFI

In diesem Aufsatz untersucht der Verfasser die einzelnen Elemente der ON der Umgebung von Makó als Teile des Wortschatzes: Zuerst werden die Appellative, dann die PN behandelt. Es wird dargelegt, wie häufig die einzelnen Elemente der ON benutzt werden. Er stellt von beiden Gruppen, den Appellativen und PN gleichfalls fest, dass nur sehr gering die Zahl der Wörter ist, die von dieser Gemeinschaft oft zur ON-Bildung benutzt werden. Das Ergebnis der statistischen Untersuchung ist, dass auf diesem Gebiete 1134 ON aus 255 Appellativen gebildet werden, aber die Zahl der nur 1–3 Namen bildenden Appellativen ist 181, das 303 ON zugrunde liegt. Demgegenüber ist die Zahl der fruchtbaren, 4–50 ON bildenden Appellativen nur 74, und diese bilden 831 ON. Ein ähnliches Ergebnis ergibt sich auch aus der Untersuchung der PN.